

ÕUKONDLIK KIRJANDUS VANA-LIIVIMAAL?

„Liivimaa kogumik” (ca 1431)

HELEN KURSS

Õukondlik kirjandus

Nimetuste *õukondlik kirjandus* ja *õukondlik luule*¹ all tuntakse XII sajandil Prantsuse aladel alguse saanud kirjandust (vrd Bumke 1997: eriti 124–133; Weddige 2008: 187–192), mis, vahendades küll täielikult kristlikku maailmapilti, oli erinevalt senisest, põhiliselt vaimulike poolt ja vaimulike jaoks loodud kirjasõnast nii autorite, esitajate, finantseerijate ja publiku kui ka temaatika ja ideoloogia poolest loomult ilmalik. Õukondlikuks nimetatakse seda kirjandust tema tekkepaiga järgi, milleks olid ilmalikud võimukeskused, valitsejate õukonnad. Nimetus *õukondlik luule* koondab nii lüürikat kui ka eepikat. Esimene neist, peamiselt armastuslüürika, sai alguse Lõuna-Prantsusmaal Provence'i valitsejakodadest (trubaduurilüürika) ning levis sealt ka ülejäänud prantsuse (*trouvère*'ide luule), itaalia, saksa (*Minnesang*) jm Euroopa aladele. Õukondlik eepika (ka õukondlik romaan²) käsitles oma prantsuskeelse sünnimaa eeskujul ka mujal Euroopas peamiselt kolme valdkonda: antiigi (Aleksander Suure, Trooja, Teeba, Aenease), Karl Suure ja keldi-bretooni temaatikat (kuningas Arthur, Tristan). Käsitledes küll ajaliselt kauget ja poolmuinasjutulist ainet (nt kuningas Arthur), seadis õukondlik romaan keskele kohale täiesti moodsad väärtused, milles segunes germaani sõjamehe-eetika, XI sajandil kujunenud kristliku sõjamehe ja kristliku valitseja kontsept (vrd Bumke 1997: 382–429; Cardini 2002: 76–86) ning aadellik eneseteadvus ja representatsioonivajadus. Vaprus, ustavus, lojaalsus, au, aus ja võrdsetel alustel peetav võitlus, halastus võidetud vaenlase vastu, kiriku ning vaeste ja nõrkade (iseäranis naiste) kaitsmine, hädasolijate aitamine, heldkäelisus, aga ka peened ja kultiveeritud kombed, hoolitsetud, kaunis välimus ning daamide austamine moodustavad – väga lühidalt kokkuvõetuna – romaanides propageeritava rüütelliku eetika ja esteetika. Rüütelliku võitluse ning heaks valitsejaks kujunemise kõrval rääkisid nii romaanid kui ka iseäranis lüürika põhiliselt armastusest. Ka armastust käsitleti kristliku, kuid samas vägagi militaarse aadli ideaalidest lähtuvalt: truudus, kindlameelsus, ausus, vabatahtlikkus, vastastikune respekt, armastatud daami tingimuste austamine ja teenimine, diskreetsus, kannatus- ja ohvrivalmidus ning teineteisele truuks jäämine kõigi raskuste ning vahel koguni surma kiuste on

¹ Varem on eestikeelses erialakirjanduses kasutatud ka mõistet *kurtuaasne kirjandus*. Kasutan siin ja edaspidi samas tähenduses terminit *õukondlik* (vrd pr *littérature courtoise*, ingl *courtly literature*, sks *höfische Literatur*).

² Nimetust *õukondlik romaan* kasutatakse Chrétien de Troyes' teostest alguse saanud kuningas Arthuri ainek käsitlevate romaanide kohta; samasse žanri kuuluvaks loetakse ka Tristani ainek käsitlevad romaanid, samuti „Flore ja Blanche fleur”, mille aines ei pärine bretooni, vaid oriendi-bütsantsi allikatest (vrd Bumke 1997: 124–125).

väärtused, mida kannab endas mõiste *õukondlik armastus* (vrd Bumke 1997: 503–529).

Sõnal „õukondlik” (sks *höfisch*) on selles kontekstis mitmekihiline tähendus. Joachim Bumke (1997: 78–82; kokkuvõtvalt Weddige 2008: 189) eristab selle sõna puhul kolme tähendustasandit,³ mida on silmas peetud ka siinse artikli kontekstis. Esiteks on tegu kirjandusloolise mõistega, mis viitab õukonnale kui kirjanduse sotsiaalsele keskkonnale. Teiseks võib õukondlikuks nimetada uue ühiskondliku ideaali erinevaid aspekte, mispuhul see mõiste laieneb õukondliku kultuuri erinevatele valdkondadele. Siin pole tegemist enam sotsioloogilise, vaid ideoloogilise mõistega. Kolmandaks on see ka kirjandusteaduslik mõiste, mis määratleb kaht XII–XIII sajandi tähtsamates õukondades viljeldud vormi: õukondlikku lüürikat ja eepikat. Sellisel juhul tähistab see mõiste kirjanduslikku stiili. Viimases tähenduses nimetatakse õukondlikuks sama ideoloogiat ja vorminõudeid järgivat kirjandust veel kuni XV sajandini, kui selle kirjanduse sotsiaalseks keskkonnaks ei olnud enam õukond, vaid peamiselt linnad, ning seda ei harrastanud mitte ainult aadlikud. Täpsem oleks sel puhul rääkida õukondlikke traditsioone järgivast kirjandusest.

Peamiselt linnades elas õukondlikke traditsioone järgiv kirjandus kuni XV sajandi lõpuni ning osaliselt veel XVI sajandi alguses (nt *Meistersang*), tehes läbi mitmesuguseid muutusi. Jätkus nii varasemate tekstide retseptsioon, reproduktsioon ja kogumine kui ka uuslooming. Lüüriilise luule ning eepika suurvormide kõrvale tekkisid uued žanrid, nagu värssnovell, armastusdidaktika ja panegüürika. Linnade kirjanduselus osales esialgu vaid kitsas ülemkiht, kes kuulus päritolult aadli hulka või oli üle võtnud aadli eluviisi: linnaadel, vaimulikud ja ilmalikud isandad, kõrgemad ametnikud, patritsiaat. Alles XV sajandist on teada esimesed käsitöölise hulka kuuluvad autorid, kes kirjutasid tõenäoliselt sama sotsiaalset päritolu publikule, olles muuhulgas produktiivsed ka õukondlikes žanrides.

Kirjandusest ja kirjakultuurist saab õukondliku luule puhul rääkida küll vaid tinglikult. Tegemist oli auraalse, kõrvaga tajutava kirjandusega – lauldava lüürika puhul oli meloodial ja elaval esitusel võrdne tähtsus sõnadega. Ja kuigi romaanid tõenäoliselt sündisid kirjalike raamatutekstidena, on alust pidada nende peamiseks retseptsioonivormiks ettelugemist. XIV–XV sajandil suurenes küll kirjaliku teksti tähtsus, kuid ettelugemine/suuline ettekanne säilitas oma koha, kuni proosaromaan vahetas välja värss-eepika. Keskaegse luule kunagisi eluvorme saab tänapäeval rekonstrueerida vaid allikate põhjal: meieni on jõudnud üksnes kirjalikud tekstid pärgament- ja hiljem paberkoodeksites. Kõik, mis jäi kirja panemata või ei suutnud ajahambale vastu pidada, on jäävalt kadunud.

Liivimaa vallutamise ajal XIII sajandi alguses elas saksakeelne õukondlik luule oma esimest kõrgeaga. Selle keskused, kuivõrd nende kohta teada on, asusid Lõuna- ja Kesk-Saksamaal, eriti tihedalt Reini-äärsetel aladel, kus suhtlus Prantsusmaa ja Madalmaadega oli kõige elavam. Põhja-Saksamaale, kus ühiskondlik-poliitiline olukord oli teistsugune ning õukondliku kirjanduse keskused jäid kaugemale, jõudis see kirjandustraditsioon hilinemisega ning peamiselt ülemsaksa tekstide alamsaksakeelsete muganduste kujul, kuigi ka

³ Järgnev tähenduste eristamine lähtub otseselt saksakeelse sõna *höfisch* (keskülemaksa *hövesch* 'õukonnale omane') kasutusest ega pruugi kehtida selle vastete kohta teistes keeltes.

sellel alal sündis üksikuid originaaltekste (vrd Bumke 1997: 123; Beckers 1980c: 129).

Viimastel aastatel on toimunud vaatenurga muutus keskaegse Preisimaa kirjanduselu käsitlemisel. Kui varem käsitleti selle regiooni keskaegset kirjakultuuri peamiselt märksõna „Saksa Ordu kirjandus” all, siis Ralph Päsler (2007: 156) teeb ettepaneku loobuda ordu ja regiooni võrdsustamisest ning vaadelda Saksa Ordut kui üht, ehkki vaieldamatult üliolulist faktorit Preisimaa kirjakultuuri kujunemisel. Sellel perspektiivinihkel on oluline tähendus, kui võrd nn õukondlikest teemadest ja vormidest, iseäranis armastuse (*Minne*) teemast saab seoses ordukirjandusega rääkida vaid negatiivselt – kui selle puudumisest. XIV ja XV sajandil suurema majandusliku ja kultuurilise tähtsuse omandanud linnade puhul on aga tõendeid, et sealne ülemkiht matkis aadli elustiili ning võttis – ilmselt teatava sotsiaalse ja kultuurilise identiteedi kujundamisel – aktiivselt omaks õukondliku kultuuri elemente.⁴ Just linnade ülemkihiga seostatakse mitmete Preisimaalt pärinevate ilmalike kirjandusteoste teket ja levikut, mille uurimine on suuresti alles algusjärgus.

Vana-Liivimaa olukorda võib selles osas pidada Preisimaaga võrreldavaks. Ka siinsetelt aladelt pärit, peamiselt XV sajandist säilinud ilmalikku kirjandust võib suure kindlusega seostada linnades tekkinud kirjakultuuriga. Seegi kirjandus alles ootab uurimist.

Järgnevalt tuleb juttu ühest keskaja filoloogias küll juba ammu tuntud õukondliku kirjanduse kogumikust, mis aga viimase aja uurimistulemuste taustal paistab uues valguses. Tutvustan kõigepealt „Liivimaa kogumiku” materiaalselt ja sisulist külge, seejärel vaatlen tekstikogu hiliskeskaegse saksa kirjanduse kontekstis ning lõpuks käsitlen selle seoseid Läänemere-äärse Hansaruumi kirjakultuuriga.

„Liivimaa kogumik”

„Liivimaa kogumikuks” nimetatakse 1431. aastal valminud alamsaksakeelset käsikirja,⁵ õigemini selles käsikirjas sisalduvat tekstikogu, mis tõenäoliselt pärineb samast ajast. Käsikirja kirjutas ning arvatavasti ka sisuliselt koostas keegi Johannes, kes ladinakeelsetes ääremärkustes on üles tähendanud oma nime ning kirjutamise aja ja koha: *Scriptum in liunia per manus Johannis 1431* („Kirjutatud Liivimaal Johannese käega [aastal] 1431”; fol 20v). Nimetatud Johannese isiku kohta rohkem teada ei ole; kuna ta kirjutas alamreini (Mihm 1967: 131; teiste andmete kohaselt vestfaali) dialektis ning ka osa kogumikus sisalduvatest tekstidest viitab Reini aladele (vt allpool), on oletatud tema pärimist nimetatud piirkonnast.⁶ Asjaolu, et käsikirja valmi-

⁴ Näiteks nn kuningas Arthuri õukondade rajamine Danzigis (Gdańsk), Thornis (Toruń) ja Braunsbergis. Vastava kirjanduse retseptiooni kohta nimetatud regioonis puuduvad küll tõendid, kuid kirjanduses propageeritud õukondlik-rüütellik elustiil oli Preisimaal tuntud ning linnapatriitsiaat nägi selles enda jaoks eeskuju (vrd Päsler 2007: 166; Selzer 1996: eriti 77 jj).

⁵ Käsikiri asub Berliini Riigiraamatukogus. Digitaliseeritud kujul on käsikiri kättesaadav Eesti vanema kirjanduse digitaalses tekstikogus EEVA. Siiani ainus trükitud kataloogikirjeldus (Degering 1932) on napp ja kohati ebatäpne; tänapäevane põhjalikum kirjeldus kahjuks puudub. Vt ka kataloogikirjeldusi Päsler, Rheinheimer 1993: 120–122; Niewöhner 1919.

⁶ Niewöhneri (avaldamata) oletust, mille kohaselt kirjutaja oli talvel Liivimaal viibinud, Alam-Reini alalt pärit kaupmees, on hiljem erialakirjanduses korduvalt tsiteeritud (siin: Mihm 1967: 119, märkus 41).

mine Liivimaal leiab ääremärkustes kolmes kohas mainimist, laseb oletada, et tegemist ei olnud kirjutaja alalise asupaigaga.⁷ Nende tähelepanekute põhjal on kogumiku seost Liivimaaga peetud rohkem või vähem juhuslikuks. Võib oletada, et Reini piirkonnast pärit kompilaator esindas oma kodumaa kirjanduslikke traditsioone ja huvisid ning pidas oma tööd tehes silmas ka sealset publikut. Kas „Liivimaa kogumikuks” nimetatavat kompilatsiooni seob selle regiooniga enam kui kirjutaja (juhuslik) asupaik – selle küsimuse juurde pöördun uuesti artikli lõpuosas. Kõigepealt vaatleksin lähemalt kogumiku sisu.⁸ Käsikiri sisaldab 8 teksti ja kolme sulejoonist:⁹

- fol 1r-14v „Armastuse kool” („Schule der Minne”¹⁰)
- fol 15r-20v „Kahe naise vaidlus armastuse üle” („Streitgespräch zweier Frauen über die Minne”)
- fol 20v Märkus: *Scriptum in livonia per manus Johannis 1431*
[Joonis: Alasti figuur kardina taga.]
- fol 21r-25v „Naise truudus” („Frauentreue”)
- fol 26v „Kaks roosi” („Die beiden Rosen”¹¹)
- fol 26v all Märkus: *scriptum in liuonia per manus Johannis post creationem mundi 7231. In liuonia scriptum est*
(„kirjutatud Liivimaal Johannese käega [aastal] 7231. Liivimaal kirjutatud”)
- fol 27r-42v „Truu teenijatüdruk” („Die treue Magd”)
- fol 43r-66r „Armastaja süüdistus” („Des Minners Anklagen”)
- fol 66r all Märkus: *scriptum in liuonia*
[Joonis: riides mees habeme ja kiilaneva pealaega
ajab kepphobusel ratsutades ja mõlasarnast eset käes hoides
taga samade rekvisiitidega varustatud alasti figuuri.]
- fol 67r-67v Regenbogen „Armastuslaul”
- fol 67v [Joonis: Kaks teineteise poole vaatavat nägu (mees ja naine?)
kunstipäraselt seotud peakatetega.]
- fol 68v-101v „Flos ja Blankflos”

⁷ Otto Deckeri (1913: 10) väitel ei ole ääremärkuste autor identne ülejäänud käsikirja kirjutajaga. See väide ei põhine käekirja analüüsil, vaid argumentid, et kirjutaja ise oleks üles tähendanud oma täpse asupaiga (linna) ning mitte piirdunud üldise viitega Liivimaale. Ainult fol 26v asuva täiendava märkuse *In livonia scriptum est* („Liivimaal kirjutatud”) on tema hinnangul kindlalt üles tähendanud teine käsi. Käekirja täpsem analüüs kahjuks puudub, sest käsikirja kohta ei ole siiani nüüdisaegset kataloogikirjeldust. Kui Deckeri väide paika peab, võib oletada, et märkused tekkekoha kohta on lisatud käsikirja hilisemas asupaigas. Sel juhul langeb ära üks argumentidest kirjutaja läbisõidul viibimise poolt.

⁸ Kogumikust on olemas praegusaegne publikatsioon, mis kahjuks ei ole trükitis avaldatud (Sporbeck 1987; vrd Päsler 2007: 167–168, märkus 65). Avaldatud on käsikirja üksikuid tekste: „Kahe naise vaidlus armastuse üle”, „Naise truudus”, „Kaks roosi” ja „Truu teenijatüdruk” (Eschenburg 1799); „Armastuse kool” ning „Armastaja süüdistus” (Seelmann 1883); „Flos ja Blankflos” (kriitiline editsioon mitme käsikirja alusel: Decker 1913).

⁹ Jooniseid ja nende seost tekstiosaga on lähemalt vaadeldud Rasmussen 2006: 138.

¹⁰ Üks käsikirja lehtedest on valesti köidetud, mistõttu osa tekstist asub praeguse numeratsiooni järgi fol 102r. Vrd Rasmussen 2006 ja Päsler, Rheinheimer 1993.

¹¹ Käsikirja varasemad kirjeldused (Degering 1932) seda teksti ei nimeta, sest 38 värsi peeti ekslikult novelli „Truu teenijatüdruk” proloogiks. Teksti käsitleb esimest korda Westphal (1993: 123).

Žanriliselt on kogumik mitmekesine: esimesed kuus teksti kuuluvad paarisriimiliste lühivormide hulka: „Naise truudus” ja „Truu teenijatüdruk” on värssjutustused, „Armastuse kool”, „Kahe naise vaidlus armastuse üle” ning „Armastaja süüdistus” esindavad diskursiivset žanri, mille kohta saksakeelses erialakirjanduses kasutatakse nimetust *Minnerede* (vt allpool); samasse žanri võib paigutada ka lühikese parabooli „Kaks roosi”. Seitsmes tekst on lüüriline luuletus ning käsikirja lõpetab ainus pikem tekst – värssromaan „Flos ja Blankflos”.

Žanrilise mitmekesisuse kõrval torkab silma temaatiline ühtsus. Nagu märgib Sarah Westphal (Westphal 1993: 124), kujutab see väike kogumik endast omamoodi raamatut armastusest, esindades kõiki žanre, milles XIV–XV sajandil saksa keeles armastusest kirjutati: värssnovell, diskursiivne tekst, lüüriline luuletus ja romaan.

Westphal, kes on analüüsinud terve rea enamasti mahukamate XIV–XV sajandi käsikirjaliste tekstikogumike ülesehitusprintsipe, on tähendanud, et õukondlikke konventsioone järgivad armastuseemalised luuletused olid ilmaliku kirjanduse raames peaaegu sama prestiižsed kui religioosse sisuga tekstid, mistõttu võib mõlemaid tihti leida sisuliselt ja žanriliselt disparaatsete kogumike alguses (Westphal 1993: 105). Samal ajal on tihti täheldatav ka prestiižsete mahukamate tekstide paigutamine käsikirjade lõppu. Just „Liivimaa kogumikuga” sarnased armastusdidaktikast ja -novellistikast koosnevad grupid avavad mitmeid olulisi tekstikogusid. Kõnealuse kogumiku puhul on aga „kaalukus” jaotunud võrdselt algusesse, lõppu ja keskpaika. Sisu väärtus peegeldub mõnevõrra ka käsikirja välises kujus – kuigi tegemist on pisikese, sõna otseses mõttes taskuraamatuga (formaat 13,5 x 10–11 cm, lehekülj mahutab vaid ühe tekstiveeru), mis kuidagi ei saa võistelda XIV ja XV sajandil ülemlaks keelepiirkonnas loodud representatiivsete foolioformaadis lühieepikakäsikirjadega,¹² on Liivimaa käsikirja kujundamisele siiski tähelepanu pööratud: kiri on puhas ja korrapärane, käsikiri on rubritseeritud (*fleuronné*-initsiaalid iga teksti alguses, „Armastaja süüdistuse” puhul lisaks punased vahepealkirjad) ning raamatut illustreerib kolm (osaliselt värvitud) sullejoonist.

Kogumiku esimene, teine ja kuues tekst esindavad žanri, mille saksakeelse nimetuse *Minnerede*¹³ tõlge eesti keelde võiks olla „kõnelus armastusest”.¹⁴ Tegemist on XIV ja XV sajandil saksakeelses ruumis ülipopulaarse žanriga, milles käsitletakse armastuse erinevaid aspekte ja staadiume, armastaja õiget käitumist, argumenteeritakse armusuhete poolt ja vastu, ülistatakse südamedaami ja kurdetakse armuvalu. Vormidest on levinud õpetlik dialog ja vaidlus (dispuut) erinevate personifikatsioonide (Armastus, Au, Voorused) või tüpiseeritud tegelaste vahel (lootusrikas või hüljatud armastaja, armastuses pettunud või truult armastav daam jne), kohtuprotsess (Armastuse enda või valesti käituva mees- või naistegelase üle), allegooria ja mina-vormis jutustus. Minajutustus, mis on tihti esitatud jalutuskäigu või unenäona, moo-

¹² Olgu siinkohal nimetatud vaid mõningad olulisemad lühieepikakogumikud ülemlaksa keeleruumist: Wien, NB, Cod. 2705 (XIII sajandi lõpp); Heidelberg, UB, Cpg 341; Genève-Cologny, Biblioteca Bodmeriana, Cod. Bodmer 72 (mõlemad XIV sajandi 1. veerand); Karlsruhe, LB, Cod. 408; Karlsruhe, LB, Cod. Donaueschingen 104 (XV sajandi keskpaik).

¹³ Žanri kohta põhjalikumalt vt Brandis 1968 ja Glier 1971; vrd ka Sachwörterbuch der Mediävistik 1992: 536–538, 539 jj.

¹⁴ Westphal (1993) kasutab inglise keeles terminit *discourse on love*, kuid selle kohmakuse tõttu kõrvuti ka saksakeelset nimetust *Minnerede*.

dustab sageli raami järgnevale stseenile, mille tunnistajaks või vahel ka osaliseks jutustaja osutub. Motiividest väärivad nimetamist veel erinevate etappidega teekond, jaht, klooster, kindlus; väga sagedased on personifikatsioonid ja allegoorilised elemendid. Monoloogilist tüüpi esindab õnnetu armastaja kaebus, mida võib pidada sama tüüpi lüürilise žanri otseseks paarisriimiliseks analoogiks.

Žanrina on kõnelused armastusest tugevalt tüpiseeritud, abstraktsed ja konventsionaalsed, tegelased, ka juhul kui ei ole tegemist personifikatsiooniga, on eripärata tüübid, teatava käitumise või suhtumise esindajad; nende poolt esitatud argumendid korduvad tekstist teksti ning ka sündmustik, kui võrd seda on, koosneb põhiliselt konventsionaalsetest motiividest. Žanri iseloomustavad kordused: sisuliste ja vormiliste elementide varieeritud kombineerimine tekstist teksti, konventsionaalne keelekasutus; ka ühe teksti piires esineb sama skeemi või fraasi kordumist. Õpetlikkus ja teatav konventsionaalsusest tulenev ühetoonilisus olid põhjusteks, miks suur osa kirjandusteadlasi pidas *Minnerede*'t kaua aega väheväärtuslikuks, epigooniliseks žanriks (Glier 1971: 16) ega pööranud selle uurimisele erilist tähelepanu. Viimase mõnekümne aasta jooksul on huvi selle žanri vastu oluliselt kasvanud.

„Armastuse kool” (Brandis 1968: nr 433)¹⁵ on XIV sajandi algusest Reini maalt pärinev *Minnerede* (580 värssi¹⁶), mis kujutab endast allegoorilist teekonda: kuus eri värve kandvat daami (= personifikatsiooni) juhatavad minategelase läbi armastuse erinevate staadiumide, teda ühtlasi õpetades ja proovile pannes. Kataloog kuuest, seitsmest või ka kaheksast värvist, mis sümboliseerivad „õige” armastuse erinevaid staadiume või aspekte, on XIV–XV sajandi saksakeelses armastusdidaktikas levinud motiiv (vrd Rheinheimer 1992). Siinses tekstis on värvidel järgmised tähendused: pruun – vaikimine; roheline – tärkav armastus; valge – lootus vastuarmastusele; punane – armutuli; sinine – truudus; must – nimetu naine, kes esindab armastusele vaenulikku destruktivistset jõudu. „Armastuse kool” oli omamoodi „best-seller”, mida näitab suhteliselt suur säilinud käsikirjade arv (10). Siinne versioon on ainus alamsaksakeelne, kõik ülejäänud tekstid pärinevad ülemsaksa keelepiirkonnast (Rheinheimer 1992; vrd ka Brandis 1968: 167 jj ja Rheinheimer 1975: eriti 29).

„Kahe naise vaidlus armastuse üle” (Brandis 1968: nr 401) on tõenäoliselt XV sajandist pärit *Minnerede* (9 käsikirja; 188 värssi), milles kaks naist, üks armastatuga ja teine ilma, argumenteerivad vastavalt oma positsioonile armastuse poolt või vastu, esitades keskaegses armastusdiskursuses levinud konventsionaalseid seisukohti (armurõõm ja täiustumine rüütellikes väärtustes vs. pika lahusoleku valu ja oht, et suhe tuleb avalikuks). Siinne tekst on samuti ainus alamsaksakeelne versioon (vrd Karnein 1995 ja Brandis 1968: 152–154).

„Naise truudus” (Fischer 1983: nr 38¹⁷) on umbes aastast 1300 pärinev tõsise, traagilis-sentimentaalse alatooniga värssjutustus armastuse jõust (kuus

¹⁵ Tilo Brandis (Brandis 1968) esitab ülevaate kõigist selleks ajaks teada olevatest kesk-ülemsaksa-, keskalamsaksa- ja hollandikeelsetest *Minnerede* žanri esindajatest ning neid sisaldavatest käsikirjadest. Tema antud numeratsioon on erialakirjanduses üldiselt käibele võetud.

¹⁶ Esimesed 41 värssi on tugevalt kahjustatud.

¹⁷ Värssnovellide ehk värssjutustuste (saksakeelne erialatermin on *Märe*, käibel on ka üldisemad nimetused *Verserzählung* ja *Versnovelle*) puhul kasutatakse Fischeri (1983) numeratsiooni.

käsikirja; 335 värssi; siinses kogumikus kärbitud versioon). Loo peategelaseks on rüütel, kes püüab meeleheitlikult võita ühe linnakodaniku naise armastust, kuigi viimane soovib olla vaid truu abielunaine. Oma pühendumise tõestamiseks läheb rüütel ilma turviseta kahevõitlusele, seljas ainult siidist särk, ning saab surmavalt haavata. „Liivimaa kogumiku” versioon katkeb kohas, kus on juttu surnukeha ülesseadmisest kirikus. Teistes versioonides on säilinud ka lõpp, kus lahkunuga hüvasti jätma tulnud naine vastab rüütli ohvrile omapoolse ohvriga: loovutanud surnukeha juures kõik oma riided, jääb ta üksnes siidisärgi väele ning langeb siis ka ise surnult maha (vrd Ruh 1980).

Inspireerituna Gottfried von Straßburgi „Tristanist”, sai tingimusteta armastus, mis seisab väljaspool maailma seadusi ning ühendab armastajaid surmas, XIII ja XIV sajandil populaarseks teemaks. Esimene selleteemaline värssnovell, Konrad von Würzburgi „Süda”, kus kangelanna järgneb armastatule surma, lõi mudeli, mida järgisid mitmed saksakeelsed jutustused. Siinse loo eripäraks on kangelanna armastuse ja abielulise truuduse konflikt, mis võib leida lahenduse üksnes peategelaste surma läbi.

„Kaks roosi” on lühike (38 värssi) allegooriline luuletus, mis esineb ainult siinses käsikirjas. Üks roos, mis suleb loojangul oma õie, jääb puutumata kastest, mis hävitab teise, kogu ööks lahti jäänud roosi. Paiknedes kahe värssnovelli vahel, moodustab see nende vahel omamoodi silla, vastandades mõistukõne kaudu esimese loo voorusliku abielunaise teise loo seksuaalselt aktiivsele kangelannale.¹⁸

„Truu teenijatüdruk” (Fischer 1983: nr 80) on arvatavasti XIV sajandist pärinev värssnovell (3 käsikirja; siin 624 värssi), mis käsitleb armastuse jõudu ja truudust teisest vaatenurgast. Üks rändav skolaar leiab öömaja aadli-daami juures, kelle mees on kodust ära. Ühise õhtusöögi ajal armub daam noormehesse ning veedab temaga öö. Kui abielumees varahommikul ootamatult koos vendadega naaseb, päästab truu teenijatüdruk oma emanda, süüdates põlema küüni ja juhtides sellega isanda tähelepanu kõrvale, nii et pereinaine saab märkamatuks üles tõusta ja armastajaid ei avastata.

„Liivimaa kogumiku” pikema alamsaksa versiooni kõrval on see lugu säilinud veel kahes erinevas (lühemas) ülemaasakeelses versioonis. Kuigi kõik kolm käsikirja pärinevad XV sajandist, lubab novelli õukondliku kirjanduse traditsiooni järgiv väljenduslaad ja oskuslik värsiehitus oletada, et originaalversioon on tekkinud XIV sajandil (ülemaaksa keeleareaali põhjapoolsemas osas? Vrd Beckers 1995).

„Truu teenijatüdruk” esindab saksa värssnovellides levinud süžetüüpi, milles abielunaine (kas üksi või naissoost abilise toel) end kavaluse abil truudusemurdmise ilmsikstulekust päästab. Antud loos esinevat motiivi, kus abilise funktsioonis olev naistegelane (naaber, teenija, sugulane vm) tulekahju vms hädaolukorra esilekutsumisega abikaasa tähelepanu kõrvale juhib, esineb teisteski jutustustes.¹⁹ Nimetatud abielurikkumislood kuuluvad värssnovellide koomilisse (naljandilaadsesse, prantsuse *fabliau*'ga sarnanevasse)

¹⁸ Nii interpreteerib Westphal, kes esimesena pöörab tähelepanu nii sellele lühikesele luuletusele kui ka üldiselt kogumiku tekstide vahelistele seostele. Erinevalt mõistukõnест ei oota traagiline lõpp siiski mitte teise, vaid just esimese novelli kangelannat. Kuna aga „Naise truudusel” vaatlusaluses kogumikus puudub lõpp, on võimalik, et kompilaator seda ei teadnud (Westphal 1993: 123).

¹⁹ Nt „Rüütel toobri all” (Fischer 1983: nr 5). Tõenäoliselt on emb-kumb jutustustest laenanud motiivi teiselt või ühisest allikast.

tüüpi, mille tunnuslikeks elementideks on kavalus, vastastikune ületrumpamine, koomilist efekti taotlev puánt (vrd Fischer 1983: 94–104). Enamus naljandilaadsetest juttudest saab ainet seksuaalsfäärist (abielurikkumine, võrgutamine, seksuaalne naiivsus) ning suur hulk neist käsitleb, tihti programmiselt, naiste salakavalust, jultumust ja liiderlikkust (meestegelased esinevad vastavalt kavala/äpardunud abielurikkuja/võrgutaja *vs.* rumala/nutika abielumehe rollis). „Truu teenijatüdruku” puhul on märgata naljandilaadse süžee stiliseerimist idealiseeritud, õukondlikus suunas – koomiline element on tagaplaanile tõrjutud, abielumehe ülekaaldamise asemel rõhutatakse armastuse jõudu, mis on tugevam kõigest muust, ning kiidetakse teenijatüdruku truudust, kes tegutses oma perenaise au päästmise nimel. Ka keelekasutuses torkab silma õukondlikule kirjandusele omane sõnavara. Kogumiku mõlemad värssnovellid räägivad kumbki omal moel armastuse jõust ja truudusest.

Kuues tekst, „Armastaja süüdistus” (Brandis 1968: 457) on taas *Minnerede*, mis on ainsana säilinud ainult selles käsikirjas ning siingi poolikult (algus ja lõpp puuduvad, säilinud on 531 värssi). Riimide analüüsi põhjal on siiski ka selle luuletuse puhul oletatud ülemsaksakeelset lähteteksti (Seelmann 1883).

See luuletus ühendab väitlusvormi armastuskohtu motiiviga. Armastaja süüdistab Armastust ja Ilu oma kannatustes, mispeale mõlemad personifikatsioonid süüdistavad omavahelises dispuudis vastastikku teineteist. Armastajal õnnestub neid omavahel lepitada, et nad ühiselt Armastatu juures tema eest kostaksid. Seepeale lülitub ka Armastatu vaidlusse, mille lõpuks Armastajal õnnestub daami veenda tema teenistust vastu võtma. Seepeale sekkub vestlusse Kindlameelsus, kes Armastatu otsust laidab, kuid nüüd juba ühel meelele olev paar tõestab talle, et nad on õigesti käitunud. Tekst katkeb kohal, kus räägitakse tõelisest kindlameelsusest armastuses. „Armastaja süüdistus” esitab keskaegse armastusdiskursuse konventsionaalseid väärtusi (truudus, kindlameelsus, teenistus jne) ja seisukohti, ühendades traditsioonilist didaktikat lüürilises toonis esitatud armurõõmu ülistusega (vrd Karnein 1987).

Võrreldes mitmeid XIV ja XV sajandist pärit käsikirjalisi tekstikompilatsioone, on Westphal täheldanud nende alguses esinevaid sarnaseid, viiest kuni kaheksast tekstist²⁰ koosnevaid grupe, mis ühendavad omavahel *Minnerede*-tüüpi tekste ja armastusteemalisi värssnovelle. Tegemist on ilmselt korduva kodikoloogilise mustri, mille avapositsioon on seotud õukondliku kirjanduse teemade (armastus ja rüütellikkus) prestiižikusega; Westphal annab seda tüüpi tekstirühmitusele nime *minne*-konstellatsioon (ingl *minne constellation*, Westphal 1993: 104). Westphali järgi iseloomustab sellist konstellatsiooni kindla kodikoloogilise positsiooni, teema ja žanrilise koosseisu kõrval ka seostumine teatud kindlate tekstidega. Nii võib kolme siinset teksti leida samasugustes grupeeringutes veel teisteski käsikirjades: „Armastuse kooli” ja „Naise truudust” kahel ning „Truud teenijatüdrukut” ühel juhul, ilma et nimetatud käsikirjade puhul oleks võimalik tuvastada ühiseid allikaid (Westphal 1993: 121). Tekstide kordumist sarnases ümbruses võib seostada nende üldise populaarsusega: nii „Armastuse kool” kui ka „Naise truudus” kuuluvad, kui otsustada säilinud käsikirjade arvu järgi, vastava žanri popu-

²⁰ Kõige pikem Westphali vaadeldud *minne*-konstellatsioon (München, Cgm 714) hõlmab 17 teksti (Westphal 1993: 142).

laarsemate tekstide hulka. *Minne*-konstellatsiooni tekkimist ei saa seletada ühiste käsikirjaliste allikatega²¹ ega lähtumisega mõne konkreetse autori loomingu: enne XV sajandit pole teada ühtki autorit, kes oleks olnud produktiivne mõlemas žanris²² (Westphal 1993: 105), kuid esimene teadaolev *minne*-konstellatsioon pärineb juba XIV sajandi esimesest veerandist.²³ Ilmselt on tegemist kompilaatorite loodud muustriga, mis seob narratiivseid ja diskursiivseid armastusteemalisi tekste uueks tervikuks. See arvatavasti üheaegselt *Minnerede*-žanriga (XIII sajandi lõpp, XIV sajandi algus) tekkinud kodikoloogiline muster püsis produktiivsena kuni XV sajandi teise pooleni ning ka selle tüübi kõige hilisemad teadaolevad esindajad sisaldasid veel varasemates konstellatsioonides figureerinud vanu (*ca* aastast 1300 pärinevaid) novelle. Võib arvata, et öukondlike väärtuste käsitlemine, sagedane autori nimetamine, vanade klassikaliste tekstide kaasamine, samuti tekstide esteetiline kvaliteet tõstsid selle konstellatsioonitüübi kirjanduslikku väärtust ning olid ühtlasi tunnistuseks koostaja asjatundlikkusest, mis omakorda seletab seesuguste juttude paigutamist käsikirjas eksponeeritud positsiooni (vrd Westphal 1993: 142 jj).

Minne-konstellatsiooni ja käsikirja lõpetava romaani vahel seisab kogumiku ainus lüüriline luuletus, Regenbogeni-nimelisele luuletajale omistatud „Armastuslaul”. Arvatav autor on 1300. aasta paiku muuhulgas Lõuna-Tiroolis tegutsenud luuletaja (vrd Schanze 1989: 1077 jj; avaldatud HMS III: 452 jj). Konventsionaalset *Minne*-toopikat kasutades ülistab see kolmestroofiline laul armastuse jõudu. Antud kogumikus on tegu ülemsaksa originaali alamsaksa-keelse töötusega.

Kogumiku pikim tekst on *ca* 1500 värsist koosnev romaan „Flos ja Blankflos”. Tegemist on algselt Prantsusmaalt pärit („Floire et Blanche-flor”, XII saj), kuid hiliskeskajal kogu Euroopas populaarseks saanud armastusloo alamsaksa-keelse versiooniga. Romaani kangelasteks on paganliku kuninga poeg Flos ja orjusesse sattunud kristlasest aadlidaami tütar Blankflos, kes armastavad teineteist lapsest saadik. Nende vankumatu armastus võib lahusoleku ning rohked ohud ja takistused ning viib armastajad lõpuks õnnelikult kokku. Sellegi luuletuse kesksed teemad on õige ja vale armastus, tõeline truudus ning voorus (*tugent*).

Antud alamsaksa versioon on töötlus XIII sajandi Reinimaalt (Kölni-Aacheni piirkonnast) pärit ripuaari murdes kirjutatud tekstist „Flors inde Blanzeflors”, mis tõenäoliselt omakorda põhines mõnel (mittesäilinud) prantsuse versioonil. „Flors inde Blanzeflors” on säilinud üksnes fragmentaarselt (Beckers 1980a). Esiialgu tõenäoliselt vestfaali keelepiirkonnas loodud „Flos unde Blankflos” kujutab endast ripuaari murdes teksti pisut lühendatud töötlust. Alamsaksa versiooni iseloomulike joontena toob Beckers (1980b: 763) välja spetsiifiliselt öukondliku elemendi tagaplaanile jäämist ning keskendumist

²¹ Westphali vaadeldud kümnest sedalaadi tekstirühmast vaid kaks pärinevad tõenäoliselt samadest allikatest (Westphal 1993: 139).

²² Ainsaks erandiks võib pidada XIII sajandil peamiselt Austria aladel tegutsenud ilmselt elukutselist luuletajat Strickerit, kelle loomingu hulka kuulub nii pikka kui ka lühikest eepikat ja hulgaliselt didaktilist luulet ning kelle värsstraktaat „Frauenehre” on teatavas mõttes proto-*Minnerede* (vrd Fischer 1983: 206).

²³ Varasem teadaolev *minne*-konstellatsioon esines omal ajal Strasbourg'i linnaraamatukogus asunud käsikirjas signatuuriga MS A 94, mis hävis põlengus aastal 1871; vrd Westphal 1993: 109–115.

liigutavale ja samas seiklusrikkale loole truust, lapselikult puhtast armastusest. Loo jutustamisviis on otsekohene, ilma eriliste kõrvalepõigete või teoretiseerimiseta, keelekasutus lihtne. „Liivimaa kogumikku” kaasa arvates on „Flos ja Blankflos” säilinud viies käsikirjas (sh kaks fragmenti), mis kõik pärinevad XV sajandist.

Pärast tekstide lähemat uurimist võib kogumiku sisulist fookust täpsemalt määratleda: peamised teemad on armastuse jõud, mida demonstreeritakse küllaltki erinevate (ja mitte probleemitute) näidete varal, ning tõeline truudus ja meelekindlus, mis samuti avalduvad erineval moel. Kõik tekstid (v.a „Armastuslaul”) käsitlevad neid teemasid konfliktide ja vastanduste kaudu. Millised mehe või naise rolliga seotud ideed selle käigus esile kerkivad, on analüüsinud Westphal (1993: 122–124) ja Rasmussen (2006).

Kogumiku tekstivaliku puhul paistab silma tugev seotus traditsiooniga, mis tundub olevat programmiline. XV sajandi keskpaigaks oli õukondlikul kirjandusel seljataga pikk ajalugu ning sellest oli saanud omamoodi klassika, mille väärtus seisis väljaspool kahtlust. Kui otsida kogumiku adressaati linlaste hulgast, võib õukondlikus võtmes armastusluule retseptisoonis ja levitamises näha soovi osaleda kõrgelt koteeritud kultuuris, mis seostus kultiveeritud maitse, veidi vanamoodsate, kuid seda auväärsemate aristokraatlike väärtuste austamise, võimalik et ka omaksvõtu ja teadliku edasikandmisega, võib-olla ka asjatundlikkusega kirjanduse alal.

Orienteeritus traditsioonile on „Liivimaa kogumiku” puhul eriti ilmne. Juba käsikirja ülesehitus – *minne*-konstellatsiooniga sissejuhatatud revüü kõigest armastusluule žanridest – demonstreerib läbimõeldud kompositsiooni ja kirjanduse tundmist. Mõlemad avatekstid kuuluvad *Minnerede*-žanri tunnuimate, enim levinud esindajate hulka. Esimene värssjutustus „Naise truudus” ei kuulu küll kõige populaarsema novellistika hulka (ehkki kuus säilinud käsikirja ei ole selle žanri puhul vähe), kuid sama jututüüpi esindavad novellid – sentimentaalsed lood, kus armastav naine järgneb oma kallimale surma – olid käsikirjalise leviku põhjal otsustades ühed populaarsemad nii üldiselt kui ka spetsiaalselt *minne*-konstellatsiooni tüüpi tekstigruppides. „Truu teenijatüdruk” ei ole isenesest väga laialt levinud jutustus, kuid väärrib märkimist, et kahel juhul kolmest esineb see novell *minne*-konstellatsioonis. Nagu eespool juba märgitud, võib seega tervelt kolme kuuest tekstist korduvalt kohata samas kodikoloogilises kontekstis – seega tähelepanuväärselt tihti. Lisaks sellele on nimetatud konstellatsioonitüübile iseloomulik nn klassikaliste tekstide kombineerimine uuemate ja vähem tuntutega. Käesoleval juhul on sellisteks „Armastaja sütidistus” ning lühike luuletus „Kaks roosi”.

Mis puutub kogumiku tekstide tekkeaega, siis hõlmab see rohkem kui 100 aasta pikkust ajavahemikku. Vanimad tekstid, Regenbogeni „Armastuslaul” ning „Naise truudus”, ulatuvad tagasi XIII–XIV sajandi vahetusse, „Armastuse kool” arvatavasti XIV sajandi esimesse poole ning ka „Truu teenijatüdruk” ning „Flos ja Blankflos” on tõenäoliselt loodud veel XIV sajandil. Ülejäänud kaks *Minnerede*-t leiduvad üksnes XV sajandi käsikirjades ning kuigi ei saa täielikult välistada, et originaaltekstid võivad olla sündinud varem, ei võimalda olemasolevad andmed seda kindlaks teha. Tõsiasi, et enamik kogumiku tekstidest on käsikirja valmimise hetkeks juba umbes 100 aastat vanad, võib tõlgendada konservatiivse tekstivalikuna. Siiski ei ole kindel, kuivõrd on tegemist sihiteadliku valikuga – kõigi nende tekstide retseptisoon ja repro-

duktsioon oli XV sajandil veel täies hoos ning seega on võimalik, et kompilaator võttis lihtsalt luuletused, mis olid talle kättesaadavad.

Keelelis-geograafilisest vaatepunktist on kompilatsiooni puhul ühemõtteliselt tegemist impordiga ülemsaksa kirjandustraditsioonist: kõik tekstid, v.a „Flos ja Blankflos”, on ülemsaksakeelsete algtekstide enam-vähem otsesed alamsaksa mugandused ning sellistena unikaalsed. See tendents on alamsaksa keeleruumile iseloomulik: õukondlikud žanrid jõudsid sellesse regiooni hili-nemisega ning peamiselt ülemsaksa tekstide muganduste/ümbertöötluste näol. Alamsaksa originaale on teada vähe (vrd Bumke 1997: 123 jj; Beckers 1980c: 129).

Kuigi üksikute tekstide aines või motiivistik ulatub tagasi romaani aladele – nii on lugu Floire’ist ja Blanchefflorist pärit prantsuse kirjandusest ning ka „Naise truuduse” motiivistik on seotud mitme prantsuse jutustusega (vrd Ruh 1980: 881) –, ei ole siinse kogumiku tekstide puhul teada otseseid romaani või ladina eeskujusid.²⁴ Ülemsaksakeelne ruum on tekstivalikus see-eest esindatud kogu ulatuses, Tirolist kuni Vestfaali (alamsaksa) aladeni. Teatava raskuskeskme moodustab kesksaksa ruum, mida peetakse kolme teksti tekkepiirkonnaks²⁵ ning veelgi lähemalt Reini-äärseid alad, mida seostatakse samuti kolme tekstiga²⁶. Niisiis on ülemsaksa tekstide importimise puhul märgata teatavat keskendumist Reini-äärsele kirjandustraditsioonile.

„Flos ja Blankflos” ning Läänemere-piirkonna tekstikogumikud

Eespool esitatud pildist erineb värssromaan „Flos ja Blankflos”, mille puhul ei ole tegemist ripuaari teksti otsese ridarealise tõlke või mugandusega, vaid iseseisvalt formuleeritud (lühendatud) alamsaksakeelse töötlusega. Vanima säilinud, oletatavasti XV sajandi algusest pärit käsikirja alusel (fragment A, vt tabelit) oletab Beckers (1980c: 129), et see redaktsioon valmis algselt XIV sajandi viimasel veerandil vestfaali murdes.²⁷ Alamsaksa versiooni populaarsust näitab tõsiasi, et see on säilinud viies käsikirjas (mgo 186 kaasa arvatud, vt tabelit), mis kõik pärinevad XV sajandist. Selline populaarsus on seda märkimisväärsem, et tegemist on ainsa teadaoleva õukondlikku traditsiooni järgiva armastusromaaniga, millest on loodud teataval määral iseseisev alamsaksa versioon, ning ühtlasi ainsa selle žanri esindajaga, millel on õnnestunud pikema aja jooksul võita alamsaksa valdavalt linnakodanikest kirjandushuviliste soosing.²⁸

Kui nimetatud viit käsikirja lähemalt vaadata, võib nende vahel veelgi sarnasusi täheldada: kõik viis on kogumikud, mis ühendavad omavahel erineva mahuga ning erinevatest žanridest tekste; neljas neist on „Flos ja Blankflos” kõrvuti (erinevate) *Minnerede*-tüüpi tekstidega. Ka käsikirjade väliskuju on sarnane: nelja puhul viiest on tegemist väikeseformaadiliste paber-

²⁴ V.a ripuaarimurdelise värssromaan „Flors inde Blanzeflors” oletatav prantsuse eeskujuga (vrd Beckers 1980a).

²⁵ „Armastuse kool”, „Naise truudus”, „Truu teenijatüdruk”.

²⁶ „Armastuse kool” on enam-vähem kindlalt ning „Naise truudus” oletatavasti pärit reifrangi murdealalt, samuti „Flors inde Blanzeflors”.

²⁷ Vestfaali keelealale viitab romaani riimide analüüs (vt Seelmann 1883); nüüdisaegsem keeleline analüüs seni puudub.

²⁸ Kõigi teiste säilinud tekstide puhul on tegemist ülemsaksa algeteksti mugandustega, mis on säilinud kõigest ühes käsikirjas (vrd Beckers 1980c: 129).

käsikirjadega. Kogumike päritolu puhul torkab silma, et kolme viiest seostatakse Läänemere-äärsete hansalinnadega (vrd Beckers 1980c: 129 jj). Siin joonistub välja teatav Läänemere piirkonna hansalinnadega seonduv raamatu-traditsioon, mis hõlmab värssromaani „Flos ja Blankflos” käsikirjalist levikut, kuid ulatub võib-olla sellest kaugemale.

Viimastel aastakümnetel on saksa filoloogias hakatud suuremat tähelepanu pöörama keskaegsele koodeksile kui terviklikule kultuuridokumendile (mitte kui juhuslikult kokku sattunud tekstide hulgale), mille tekstivalik, ülesehitus, samuti kujundus ja üldine materiaalne pool on tähenduslikud elemendid, andes üheskoos informatsiooni oma ajastu kirjanduselu kohta. Tänu sellele on üha enam kompilatsioonide kättesaadavad trükiväljaannetena.²⁹ Seoses uute tehniliste ja mediaalsete võimalustega on kiiresti edenenuks käsikirjade digitaliseerimine ja elektrooniliste andmebaaside loomine.³⁰ Üha enam käsikirjakatalooge on digitaalselt kättesaadavad. Selle mahuka töö tulemusena on hõlbustunud kompilatsioonide võrdlemine ja nende vaheliste seoste leidmine.

Nagu alamsaksakeelsete kogumike võrdlemine on näidanud (Päsler 2007: 167–169, 171 jj), võib „Liivimaa kogumiku” juures märgata ühisjooni veel tervelt kuue teise käsikirjaga, millest kaks küll ei sisalda värssromaani „Flos ja Blankflos”, kuid mida seob ülejäänutega rida muid tunnuseid. Tabelis (lk 584) on esitatud võrdlev ülevaade³¹ nimetatud käsikirjade sisust tekstigruppide ja žanride kaupa. Nimeliselt on välja toodud tekstid, mis sisalduvad mitmes kompilatsioonis, ülejäänud tekstid esinevad ühel korral. Lisaks on esitatud andmed käsikirjade keele, päritolu, formaadi ja mahu kohta.

Nagu tabelist nähtub, on tegemist seitsme alamsaksakeelse kogumikuga, mis kõik on koostatud XV sajandil. Kõik peale ühe (tõenäoliselt kõige vanema, „Berliini kogumiku”) on väikeseformaadilised paberkäsikirjad,³² viis seitsmest on tõenäoliselt tekkinud Läänemere piirkonnas (Päsler 2007: 172), kusjuures kolmel juhul võib teatava tõenäosusega nimetada ka täpse koha, milleks on vastavalt Danzig/Gdańsk (D), Elbing/Elbląg (A) ja Stettin/Szczecin (S) – kõik Läänemere-äärsed hansalinnad.

Kõigi kogumike tekstivalikut võib iseloomustada kombinatsioonina ilma-liku ja/või religioosse sisuga jutustustest ning õukondliku, eetilise ja/või religioosse suunilusega didaktikast.³³ Kõige sagedamini esinevaks žanriks on õukondlikku traditsiooni järgiv värssromaan (viiel juhul „Flos ja Blankflos”, kahel juhul „Valentin ja Namelos”), sellele järgneb sageduselt armastusdidaktika (*Minnerede*), mida neljas käsikirjas esindab „Kurekaela üheksa lüli” („Des Kranichhalses neun Grade” – Brandis 1968, nr 389). Neli käsikirja sisaldavad teisi sama žanri esindajaid (kahel juhul koos muude armastusteemaliste luuletustega). Neli käsikirja sisaldavad religioosse sisuga tekste, mis on samuti komponeeritud ilma-liku lugejaskonna tarbeks (seda näitab

²⁹ Tabelis loetletud kompilatsioonidest on tervikuna publitseeritud kõik peale esimese, „Danzigi kogumiku” (vrd Päsler 2007: 167, märkus 65).

³⁰ Näiteks Handschriftencensus, Marburger Repertorium, Paderborner Repertorium, Manuscripta Mediaevalia.

³¹ Ülevaate aluseks on nimetatud käsikirjade sisu võrdlus (Päsler 2007: 172 jj), seal on ka täpne sisuloetelu.

³² Ülejäänud kuue koodeksi puhul on täheldatav kaks erinevat formaati: väikekotta („Liivimaa kogumik” ja „Wolfenbüttel”) ja mõnevõrra suurem kvartformaati.

³³ Fragmentaarselt säilinud „Danzigi kogumiku” ja eriti „Berliini kogumiku” puhul ei ole kahjuks võimalik öelda, milliseid tekste need käsikirjad kunagi veel sisaldasid.

Keskalamsaksa käsikirjaliste tekstikompilatsioonide võrdlev ülevaade

Signatuur/ nimetus	Väliskuju/ keel/ päritolu	Teke Läänemere piirkonnas	„Flos ja Blankflos“	Armastusluule (sh <i>Minnerede</i> = MR)	Religioosse sisuga tekstid (jutustused, didaktika, lüürika)	Elutarkus (õpetus- sõnad, valmid jm)	Ilmaliku sisuga jutustused (sh värssnovellid)	„Theophilu- se mäng“ (religioosne draama)
Danzig/Gdańsk, BG- PAN: Ms. 2418 „Danzigi kogumik“ (D)	ca 21 x 14 cm paber alamsaksa (Danzig?) 32 fol + mitu riba XV saj (1462) fragment	X	X (fragment)	„Des Kranichhalses neun Grade“ + 1 MR	X			
Berliin, SBB-PK: Fragm 2 ja 3 „Berliini kogumik“ (A)	ca 25 x 19 cm pärjament alamsaksa (Elbing?) 2 fol (osaliselt) fragment	X	X (fragment)	1 MR				
Berliin, SBB-PK: Ms. germ. oct. 186 „Liivimaa kogumik“ (B)	13,5 x 10–11 cm paber alamsaksa (Liivimaa) 102 fol XV saj (1431)	X	X	3 MR, lüürika			2 värssnovelli	
Stockholm, KB: Vu 82 „Jüüti kogumik“	21 x 15 cm paber põhja-alamsaksa 69 (162) fol XV saj (1480)	X		„Des Kranichhalses neun Grade“ + 2 MR jm		„Rat der Vögel“ jm		
Wolfenbüttel, HAB: Herlmst. 1203 „Wolfenbütteli kogumik“ (W)	14 x 10 cm paber alamsaksa (ostfaali) 160 fol XV saj		X	„Des Kranichhalses neun Grade“	X	„Rat der Vögel“		X
Hamburg, SUB: in scrinio 102c „Hartebok“	21 x 14,5 cm paber alamsaksa 1 + 81 fol XV saj (pärast 1476)			„Des Kranichhalses neun Grade“	X		„Valentin ja Namelos“	
Stockholm, KB: Vu 73 „Stockholmi kogumik“ (S)	20 x 14 cm paber põhja-alamsaksa (Stettin?) 98 fol XV saj (ca 1420)	X	X		X		„Valentin ja Namelos“, 3 värssnovelli	X

juba asjaolu, et nad on kirjutatud rahvakeeles): legendid neitsi Maarjast ja pühakutest, piibliteemalised jutustused, religioosne allegooria jm; kahel juhul esineb draamatükk „Theophilus“. „Jüüti kogumik“ sisaldab lisaks ilmalikke tekste, mis ei seostu otseselt õukondliku ideoloogiaga, kuid mille ühiseks nimetajaks on üldistest eetilistest väärtustest ja elutarkusest lähtuv didaktika: siia kuuluvad õpetussõnad, valmid ja loomaallegooriad, mille esindaja „Lindude nõukogu“ („Rat der Vögel“) leidub veel ka „Wolfenbütteli kogumikus“. Värssnovelle sisaldab lisaks „Liivimaa kogumikule“ veel „Stockholmi kogumik“, kus on esindatud selle žanri naljandilaadne alatüüp. Võib nõustuda Ralph Päsleriga, kelle hinnangul annab nende käsikirjade sisuline profiil tunnistust teatava „haridus- ja väärtustekaanonist retseptisioonist ja omaksvõtust, mis juhendub kristlikul alusel põhinevatest õukondlikest väärtustest“ (Päsler 2007: 168).

Sisulise profiili sarnasuse ning tekstivaliku osalise kattumise, samuti käsikirjade sarnase välisilme põhjal võib oletada teatava ühtse kirjandustraditsiooni olemasolu, mis sotsiaalselt ja geograafiliselt on seotud Põhja-Saksa, eriti Läänemere piirkonna hansalinnadega. Vähemalt Preisimaalt pärit

„Danzigi kogumiku” ja „Berliini kogumiku” osas on Päsler kindel, et nende adressaadiks oli „linnakodanikest [---] publik, kes seisis tihedates sidemetes Hansaliiduga, ning keda seetõttu tuleb otsida linnapatriitside ning suur- ja kaugsõidukaupmeeste hulgast” (Päsler 2007: 169). Kõne all olevate käsikirjade sisuline analüüs ja nende vaatlemine kultuuriajaloolises kontekstis on alles algusjärgus. Tõenäoliselt ei ole siin tegemist puhtalt meelelahutusega, vaid teatud ühiskondlike mudelite ja väärtuste vahendamisega, võib-olla teatava sotsiaalse grupi enesemääratlemisega kirjanduse abil (Päsler 2007: 169).

Nagu eelnevast selgub, ei seisa „Liivimaa kogumik” ükski, vaid kuulub mitmete tunnuste poolest alamsaksakeelsesse kirjandustraditsiooni, mis on seotud Läänemere piirkonna ja Hansaliiduga ning võib-olla seostub linnade ülemkihi sotsiaalse ja kultuurilise identiteedi kujunemisega. Sel taustal ei tundu sugugi võimatu, et huvi sedalaadi kirjanduse vastu tunti ka Vana-Liivimaa linnades.

Arhiiviallikad

Liivimaa kogumik (Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, signatuur ms. germ. oct. 186). Digitaliseeritud kujul on käsikiri kättesaadav Eesti vanema kirjanduse digitaalses tekstikogus EEVA (<http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=tekst&tid=4197>).

Digitaliseeritud kataloogid

D e g e r i n g, Hermann 1932. Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preußischen Staatsbibliothek III. Die Handschriften in Oktavformat und Register zu Band I–III (Mitteilungen aus der Preußischen Staatsbibliothek IX), Leipzig: Hiersemann 1932, lk 60 jj. (http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/katalogseiten/HSK0603c_b060_jpg.htm.)

N i e w ö h n e r, Heinrich 1919 (http://dtm.bbaw.de/HSA/Berlin_700287160000.html).

P ä s l e r, Ralf G., R h e i n h e i m e r, Melitta 1993. Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters (<http://www.handschriftencensus.de/4571>).

Kirjandus

²VL = Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. 1–10. kd. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Toim Kurt Ruh jt. Berlin–New York: de Gruyter, 1978–1999.

B e c k e r s, Hartmut 1980a. Flors inde Blanzeflors. – ²VL 2, lk 760 jj.

B e c k e r s, Hartmut 1980b. Flos vnde Blankeflos. – ²VL 2, lk 761–764.

B e c k e r s, Hartmut 1980c. Flos und Blankflos und Von den sechs Farben in niederdeutsch-ostmitteldeutscher Mischsprache aus dem Weichselmündungsgebiet. – Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur, nr 109, lk 129–146.

B e c k e r s, Hartmut 1995. Die Treue Magd. – ²VL 9, lk 1034–1036.

- Brandis, Tilo 1968. *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnereden. Verzeichnis der Handschriften und Drucke (MTU 25)*. München: Beck.
- Bumke, Joachim 1997. *Höfischer Kultur. Literatur und Gesellschaft im Hohen Mittelalter*. 8. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Cardini, Franco 2002. *Sõjamees ja rüütel. – Keskaja inimene*. Koost Jacques Le Goff. Tlk Heigo Soomann, toim Ursula Vent. Tallinn: Avita, lk 75–115.
- Decker, Otto 1913. *Flos vnde Blankeflos. Kritische Ausgabe des mittelniederdeutschen Gedichtes*. Rostock: Kaufungen-Verlag.
- Eschenburg, Johann Joachim 1799. *Denkmäler altdeutscher Dichtkunst*. Bremen: Friedrich Wilmans.
- Fischer, Hanns 1983. *Studien zur deutschen Märendichtung*. 2. Aufl. von Johannes Janota. Tübingen: Niemeyer.
- Glier, Ingeborg 1971. *Artes amandi: Untersuchungen zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden*. München: Beck.
- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007a. *Flos vnde Blankeflos, anonym. – Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. 1. kd. Toim Carola L. Gottzmann, Petra Hörner. Berlin–New York: de Gruyter, lk 428 jj.
- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007b. *Johannes de Livonia. – Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs: vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. 2. kd. Berlin–New York: de Gruyter, lk 635 jj.
- HMS III = *Minnesinger. Deutsche Liederdichter des zwölften, dreizehnten und vierzehnten Jahrhunderts*. Toim Friedrich Heinrich von der Hagen. 3. kd. Leipzig: Joh. Ambr. Barth, 1838, lk 452 jj.
- Karnein, Alfred 1987. *Des Minners Anklagen. – ²VL 6*, lk 583 jj.
- Karnein, Alfred 1995. *Streitgespräch zweier Frauen über die Minne. – ²VL 9*, lk 408–410.
- Kurss, Helen 2006. *Was verbindet die *Livländische Sammlung* mit Livland? – Deutsch am Rande Europas*. Koost Anne Arold, Dieter Cherubim, Dagmar Neuendorff, Henrik Nikula. (Humaniora: Germanistica 1.) Tartu: Tartu University Press, lk 340–352.
- Mihm, Arend 1967. *Überlieferung und Verbreitung der Märendichtung im Spätmittelalter*. Heidelberg: Winter.
- Päsler, Ralph G. 2007. *Zwischen Deutschem Orden und Hanse. Zu den Anfängen literarischen Lebens im spätmittelalterlichen Preußenland. – Ostpreußen, Westpreußen, Danzig. Eine historische Literaturlandschaft*. Toim Jens Stüben. München: Oldenbourg, lk 155–173.
- Rasmussen, Ann Marie 2006. *Masculinity and the 'Minnerede': Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. oct. 186 (Livonia, 1431). – Triviale Minne? Konventionalität und Trivialisierung in spätmittelalterlichen Minnereden*. Toim Ludger Lieb, Otto Neudeck. (Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte 40 [274].) Berlin–New York: de Gruyter, lk 119–138.
- Rheinheimer, Melitta 1975. *Rheinische Minnereden. Untersuchungen und Edition*. (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 144.) Göppingen: Kümmerle.
- Rheinheimer, Melitta 1992. *Schule der Minne I. – ²VL 8*, lk 865.
- Ruh, Kurt 1980. *Frauentreue. – ²VL 2*, lk 880–882.
- Sachwörterbuch der Mediävistik* 1992. Toim Peter Dinzelsbacher. Stuttgart: Kröner.

- Sch an ze, Frieder 1989. Regenbogen. – ²VL 7, lk 1077–1087.
- Se el m a n n, Wilhelm 1883. Des Minners Anklagen. – Niederdeutsches Jahrbuch 8, lk 42–63.
- Sel z e r, Stephan 1996. Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in den Städten des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert. (Kieler Werkstücke, Reihe D, Bd. 8.) Frankfurt/M. *et al.*: Peter Lang.
- S p o r b e c k, Gudrun 1987. Die 'Livländische Sammlung'. (Berlin Ms. germ. 8° 186.) Untersuchung und Edition. Münster (käsikirjaline magistritöö).
- W e d d i g e, Hilbert 2008. Einführung in die germanistische Mediävistik. 7. Aufl. München: Beck.
- W e s t p h a l, Sarah 1993. Textual Poetics of German Manuscripts 1300–1500. Columbia, SC: Camden House.

Courtly Literature in Old Livonia? „The Livonian Collection” (ca 1431)

Keywords: literary history, Middle Low German, German literature 1200–1500, German literature in the Baltic Sea region 1200–1500, courtly literature, codicology, German manuscripts 1300–1500

The article focuses on a 15th century Middle Low German manuscript collection of courtly literature, known under the title „The Livonian Collection” (Berlin, Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. oct. 186) and its connections with the emerging literature in Old Livonia.

The eight texts from various genres linked together by the theme of courtly love, are, with a single exception, Low German renditions of (13th and 14th century) High German originals and as such unica. Thus the collection fits into the general picture of courtly literature reaching the Northern part of Germany late and mainly in the form of translations resulting from individual literary interests. The connection to Livonia as the place of completion seems to be merely formal.

The transmission of the romance „Flos unde Blankflos” – the only more or less independent version of a courtly romance preserved in the Low German language – places the collection in a different, and more specifically Hanseatic, literary context. The transmission of the said romance links „The Livonian Collection” to a series of seven manuscripts with a similar content profile as well as similar physical parameters, five of which have been located in the Baltic Sea region. According to recent research, the recipients of the said manuscripts presumably belonged to the urban upper classes maintaining Hanseatic connections. Apart from being a form of entertainment, the literature transmitted in the compilations can probably be seen as a part of social and cultural self-definition of the by then economically established urban upper classes. Whether or not the collection can actually be associated with the literary life of certain Livonian towns in particular, remains yet to be clarified.

Helen Kurss, MA, doctoral student, University of Freiburg/Åbo Akademi University, +49 761 203 3243.